

Nikænum i dansk liturgisk tradition¹

Provst, cand.theol. Holger Villadsen

Abstract: This article examines the use of the Nicene Creed in the Church of Denmark from 1514 to 1992 when a new Service Book, *Den Danske Alterbog*, was authorized for use in the Evangelical Lutheran Church of Denmark. The Reformation replaced the Nicene Creed with a Danish hymn, but until 1640 the Latin Nicene Creed was sung in some cases. The Latin text was the same as in the medieval missals and was printed 1573 in the *Gradval* edited by Niels Jesspersøn. From 1640 to the 19th century the creed was sung only in the hymnal form. In the 19th century the creed as a hymn gradually disappeared. In 1949 the Danish bishops edited a new Service Book with an order for High Mass, where the creed was the Apostles' Creed, and where the Nicene Creed in Danish translation was placed in a footnote. In the Service Book from 1992 the two creeds are in principle placed at the same level. The article ends with the proposal of a new Danish translation of the Nicene Creed based on the Greek version known from the Council of Chalcedon 451.

Key words: Denmark – Nicene Creed – Niceno-Constantinopolitan Creed – liturgy – mass – missal – hymn book – service book – Reformation – Danish translation.

Emnet for efterfølgende undersøgelse er brugen af Nikænum i dansk liturgi, herunder trosbekendelsens sproglige form og liturgiske kontekst. Men Nikænum også er bekendelsesskrift i Den Danske Folkekirke, og derfor vil jeg indlede med en kort redegørelse for Nikænum som bekendelsesskrift.

1. Omarbejdet version af et foredrag, der blev holdt den 28. august 2000 i *Forum for Patristik*. Ved "Nikænum" forstås i denne sammenhæng den trosbekendelse, som i ældre dansk tradition, eksempelvis i Danske Lov 1683, kaldes det "Nicæniske" symbol. I moderne symbolik kaldes symbolet ofte den nikæno-konstantinopolitanske trosbekendelse; sidstnævnte navn har jeg i dansk sammenhæng ikke fundet længere tilbage end i Peter Erasmus Müllers bog om de tre oldkirkelige symboler: *Den christne Kirkes almindelige Symboler* (København: Andreas Seidelin 1817), 126 og 138.

Nikænum som bekendelsesskrift

Bestemmelserne om, hvad der er Den Danske Folkekirkes bekendelsesskrifter, skal ikke findes i grundloven, men i *Kong Christian Den Femtis Danske Lov* fra 1683.² Her står der følgende i anden bogs første kapitel:

Den Religion skal i Kongens Riger og Lande alleene tilstædis / som overeens kommer med den Hellige Bibelske Skrift / det Apostoliske / Nicæniske og Athanasii Symbolis, og den Uforandrede Aar et tusind femhundrede og tredive overgigen Augsburgiske Bekiendelse / og Lutheri liden Catechismo.³

Hovedsagen i det pågældende kapitel i Danske Lov er en bestemmelse om, at den eneste tilladte religion i Danmark er den kirke, som i den senere grundlov kaldes den evangelisk-lutherske kirke. Den oprindelige bestemmelse om den evangelisk-lutherske kirkes monopolstilling er senere ophævet af grundlovens bestemmelse om religionsfrihed, men det forudsættes, at kapitlet stadigvæk har gyldighed, hvad angår afgrænsningen af Den Danske Folkekirkes bekendelsesgrundlag. Og til dette bekendelsesgrundlag hører det "Nicæniske" symbol. Det er dog relevant at bemærke, at Danske Lov ikke bruger ordet "bekendelsesskrift", som er et nyere begreb.

Hvad angår Den Augsburgiske Bekendelse er bestemmelserne i Danske Lov forholdsvis pertentlige og anfører, at den tekst, der gælder, er den uforandrede bekendelse fra 1530, men der er ikke andre tilsvarende præcise definitioner af de andre skrifter. Hvad angår Nikænum henvises ikke til bestemte udgaver, årstal eller sproglige versioner, ligesom der heller ikke henvises til bestemte versioner af "den hellige Bibelske Skrift". Jeg vil derfor mene, at et eventuelt svar på, hvad Nikænum mere præcist er i dansk sammenhæng, må skulle findes ved en undersøgelse af den forudgående danske tradition.

2. Jf. fx Henning Matzen og Johannes Timm, *Haandbog i den danske Kirkeret* (København: Gad 1891), 117-131; August Roesen, *Dansk kirkeret*, 3. udgave (Den Danske Præsteforening 1976), 210; Preben Espersen, *Kirkeret, Almindelig del* (Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1993), 83-84.
3. *Kong Christian Den Femtis Danske Lov* (Kbh. 1685), 204-205, citeret efter en moderne faksimileudgave; citatet kan også findes fx i Matzen-Timm (1891), 116, note 1.

Senmiddelalderlig tradition

Det credo, der brugtes i dansk, senmiddelalderlig messe, fandtes blandt andet i missalet, som var biskoppens og præstens håndbog ved messefejringen. I senmiddelalderen blev missalerne overført fra håndskrifter til trykte udgaver. Der findes blandt andet et Missale Hafniense Vetus, som er trykt i Mainz omkring år 1484 og et Missale Slesvicense fra 1486.⁴ Et senere Missale Hafniense blev trykt af Matthæus Brandis i 1510, og få år senere blev der trykt et Missale Lundense i Paris 1514.⁵ Credo er en del af messeordningen, som almindeligvis i missalerne befinder sig et sted inde i midten af bogen.

I Missale Lundense 1514, som er det nemmest tilgængelige, befinder messeordningen sig efter det første hovedafsnit med det almindelige kirkeår (proprium de tempore) og inden det næste hovedafsnit med det kalenderfaste kirkeår (proprium de sanctis). Forud for credo (Nikænum) har diakonen læst evangeliet, og efter credo følger offeratorium. Præsten synger de første ord "Credo in vnum deum". Der er to sæt noder til disse ord; det første sæt bruges på helligdage, og det andet sæt bruges på hverdage. Derefter fortsætter kor eller kantor med resten af credo. Credo ifølge Missale Lundense 1514 har følgende ordlyd:

Credo in vnum deum.

PA trem omnipotentem factorem celi et terre visibilium omnium et inuisibilium. Et in vnum dominum iesum christum filium dei vnigenitum. Et ex patre natum ante omnia secula deum de deo lumen de lumine deum verum de deo vero. Genitum non factum consubstantiallem patri per quem omnia facta sunt. Qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de celis. Et incarnatus est de spiritu sancto ex maria virgine et homo factus est. Crucifixus etiam pro nobis sub pontio pylato passus et sepultus est Et resurrexit tertia die secundum scripturas Et ascendit in celum sedet ad dexteram patris. Et iterum venturus est cum gloria iudicare viuos et mortuos. Cuius regni

4. Jf. Toivo Haapanen, *Missale Hafniense Vetus, ett hittills okänt danskt missale tryckt i Mainz af Peter Schöffer omkring år 1484* (Særtryk af Nordisk Tidskrift för bok- og biblioteksväsen, Uppsala 1922). Missale Slesvicense blev trykt i Slesvig af bogtrykker Stephan Arndes: *Missale secundum ordinarium et ritum Slesvicensis* (Sleswig 1486); Det Kongelige Bibliotek har to eksemplarer og heraf et komplet med 265 blade.
5. Bevarede eksemplarer af begge missaler befinder sig på Det Kongelige Bibliotek i København. *Missale Lundense* er udgivet i faksimileudgave: *Missale Lundense av år 1514*, faksimiledition med efterskrift och register av Bengt Strömberg (Malmø: John Kroon 1946).

non erit finis. Et in spiritum sanctum dominum et viuificantem qui ex patre filioque procedit. Qui cum patre et filio simul adoratur et conglorificatur. qui locutus est per prophetas. Et vnam sanctam catholicam et apostolicam ecclesiam Confiteor vnum baptisma in remissionem peccatorum Et expecto resurrectionem mortuorum et vitam venturi seculi. Amen⁶

Det anførte credo er et traditionelt, middelalderligt Nikænum. Hvis der sammenlignes med det latinske Nikænum i Konkordiebogen fra 1580, er der afvigelser i ordlyden tre steder. Missale Lundense 1514 har “ascendit in celum”, “cum gloria iudicare” og “conglorificatur”, hvor Konkordiebogen 1580 på de tilsvarende steder har “ascendit ad coelos”, “in gloria iudicare” og “glorificatur”.⁷

Jeg har også sammenlignet med credo i Missale Hafniense fra 1510 og ikke fundet afvigelser i ordlyd og kun ubetydelige forskelle i stavemåde og tegnsætning, så jeg har ikke ment, at der var grund til også at gengive denne tekst.⁸ Som titel eller overskrift på credo står der i Missale Hafniense “Symbu” (symbolum), mens der ikke findes noget tilsvarende i Missale Lundense.

6. *Missale Lundense* (1514/1946), 329-330. Jeg har anført de sidetal, som der henvises til i faksimileudgavens registre, men som udgiveren forudsætter, at læseren selv udfører. Teksten er gengivet i tæt overensstemmelse med missalets stavemåde og tegnsætning; forkortelser er dog opløst.
7. Den latinske tekst til Nikænum i Konkordiebogen 1580 er trykt i *Bekennnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, herausgegeben im Gedankenjahr der Augsburgischen Konfession 1930. Jeg har brugt 6. Auflage (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1967), hvor Nikænum findes side 26-27. En fodnote gør opmærksom på tilsvarende forskelle mellem Konkordiebogen og Missale Romanum. Reinhart Staats argumenterer for, at Luther i 1538 brugte en latinsk tekst svarende til Missale Romanum ved sin oversættelse til tysk af Nikænum i skriftet *Die drei Symbola oder Bekenntnis des Glaubens Christi*. Det er Luthers tyske oversættelse fra 1538, der bruges i Konkordiebogen, men Luther har altså brugt en latinsk tekst, der afviger i tre detaljer fra den latinske tekst i Konkordiebogen; jf. Reinhart Staats, “Das Nizänum in der lutherischen Reformation”, *Auctoritas Patrum*, ed. Leif Grane m.fl. (Mainz: Philipp von Zabern 1993), 214-215.
8. Credo finder sig på fol. CLXXXIII. Jeg har brugt en mikrofilm af missalet. En afskrift af credo i *Missale Hafniense* kan findes hos Erik Abrahamsen, *Liturgisk Musik i den danske Kirke efter Reformationen* (København: Levin & Munksgaard 1919), 35. Han har normaliseret stavemåde og tegnsætning.

Reformationen

De to former for credo, der kan dokumenteres i de tidlige danske reformatoriske messeordninger, er en fortsat brug af det latinske credo og en helt ny version af credo i form af en dansk trossalme på tre vers. Det blev den sidste form, den danske trossalme, der blev den dominerende i de første århundreder efter reformationen, hvorefter den gradvist gik ud af brug.⁹ Jeg vil begynde med at undersøge brugen af det latinske credo, hvortil jeg kun har fundet en tekst to steder, nemlig i Frans Vormordsens messehåndbog fra Malmø 1539 og i Niels Jesperssens graduale fra 1573.

I Frans Vormordsens messehåndbog findes credo på samme plads som i den senmiddelalderlige messeordning, nemlig efter evangelielæsningen, men der anføres to former, et latinsk credo og et dansk credo, og den danske form er den primære, idet den altid bruges.¹⁰ På de steder, hvor der er skoler, synger man først det latinske credo og derefter det danske credo i form af en ny trossalme på tre vers "Vy tro alsammen paa en gudt". I landsbyerne og på de steder, hvor der ikke er skoler, synger man kun credo på dansk. Når det latinske credo skal synges, vender præsten sig mod alteret og begynder på credo med ordene: "Credo in vnum deum". Håndbogen har to sæt noder til intonationen, det første sæt til højtidene og det andet til alminde-

9. Jf. *Den Danske Salmebog* (2002), nr. 437: "Vi tro, vi alle tro på Gud". Udgangspunktet for den danske trossalme er Luthers tyske trossalme fra 1524: "Wyr glauben all an eynen Gott". Allerede i 1528 foreligger den første danske version af trossalmen, der i forskellige versioner findes i alle senere danske salmebøger. Salmen har dog i løbet af 1900-tallet helt mistet sin specifikke liturgiske funktion som trossalme.
10. *Een gantske nyttelig oc alle sogneprester oc predicanter nødtørtelig Handbog Om den rette Euangeliske Messe oc hennis ustraffelige oc gamble seduanlige Ceremonier ... Flitteligen effter kongelige maistads Ordinantsis indeholdelse, Colligered, ordinered oc some stedis fordansskedt* (Malmø: Oluf Ulriksen 1539). De to credo'er findes blad D-Diii. Håndbogens forord er underskrevet af Frans Vormordsen i 1538. Messehåndbogen er nemmest tilgængelig i den moderne faksimileudgave: *Danske messebøger fra reformationstiden*, udgivet i facsimile af Universitets-Jubilæets danske Samfund med en liturgihistorisk redegørelse af S.H. Poulsen (København: J.H. Schultz 1959). Forkortes: Poulsen (1959). Der findes også en delvis udgivelse af håndbogen 1539 på delvis moderniseret dansk i: Harald Kent, *Brændpunkter i Reformationstidens Gudstjenesteedning, med Ny-udgivelse af 1539-Haandbogens Gudstjenestedel* (København: Levin & Munksgaard 1937), 81-112. Kent aftrykker dog ikke den latinske tekst til Ni-kænum.

lige søndage. Og derefter fortsætter koret med at synge resten af Nikænum. Det latinske credo benævnes “*simbolum Nicenum*”.

Teksten til det latinske Nikænum i Frans Vormordsens messehåndbog 1539 ligger tæt op ad den tidligere anførte tekst fra *Missale Lundense* 1514. Hvis der ses bort fra mindre forskelle i tegnsætning og anvendelse af store bogstaver, er der kun en enkelt forskel i ordlyd: I begyndelsen af anden trosartikel findes der et “*nostrum*” mellem “*dominum*” og “*iesum christum*”. I øvrigt er der – som det kunne forventes – tale om et traditionelt latinsk Nikænum.

Det andet sted i reformationsårhundredets liturgiske bøger, hvor jeg har fundet et latinsk Nikænum, er i Niels Jesperssens *graduale* fra 1573, hvor det befinder sig blandt teksterne til Christi fødsels dag.¹¹ Den liturgiske kontekst er: Halleluja, sekvens, evangelium, credo, prædikestolssang. Overskriften er “*Credo*”; den samme overskrift bruges også over trossalmen “*Wi tro allesammen paa en Gud*”, så ordet credo kan i denne periode ikke uden videre bruges til at skelne mellem forskellige trosbekendelser.

Der henvises i Niels Jesperssens *graduale* også til brug af det latinske credo på påskedag, pinsedag, helligtrefoldigheds søndag og ved præstekalenter, men tekst og noder findes kun til Christi fødsels dag.¹² For de andre søndage og helligdage henvises til det danske credo “*Wi tro allesammen paa en Gud*”, hvor tekst og noder findes til første søndag i advent.¹³

Den latinske form af Nikænum i Niels Jesperssens *graduale* er identisk med formen fra *Missale Lundense* 1514 og herunder de tre punkter, hvor den afviger fra Nikænum i Konkordiebogen 1580: “*ascendit in Coelum*”, “*cum gloria iudicare*” og “*conglorificatur*”. Stavemåde, tegnsætning og brug af store bogstaver er ændret på visse punkter, men ikke selve ordlyden.

Brugen af et sunget latinsk Nikænum i Niels Jesperssens *graduale* fra 1573 korresponderer med, at der i samtidige danske alterbøger, fx

11. *Gradval. En almindelig Sangbog, som Høybaarne Første oc Stormectige Herre, Her Frederich den Anden, Danmarckis Norgis Wendis Konning etc. haffuer ladet Ordinere oc tilsammen scriffue paa Latine oc Danske, at bruge i Kirkerne, til desydermere endrectighed vdi Sang oc Ceremonier, effter Ordinantzens lydelse.* Ved Niels Jesperssøn (København: Laurentz Benedicht 1573). Jeg har brugt en faksimileudgave: *Niels Jesperssens Graduale 1573*, facsimileudgave med efterskrift af Erik Abrahamsen, Erik Dal og Henrik Glahn (København: Dan Fog 1986). Det latinske credo (Nikænum) med noder findes side 48-53; jf. endvidere Abrahamsen (1919), 107-138.

12. Jesperssøn (1573/1986), 199, 257, 282 og 447.

13. Jesperssøn (1573/1986), 11-13.

alterbogen fra 1580, findes tekst og noder til den intonation, som var præstens opgave i gudstjenesten: "Credo vnum Deum".¹⁴

Den primære form for credo i den danske reformation blev en dansk trossalme på tre vers, der som udgangspunkt har Luthers tyske trossalme fra 1524: "Wyr glauben all an eynen Gott".¹⁵ Den blev hurtigt oversat til dansk og findes tidligt i Claus Mortensens Det kristelige Messeembede fra 1528, samt i alle senere danske reformationssalmebøger og tilsvarende håndbøger.¹⁶

Det vil i denne sammenhæng, hvor emnet er Nikænum i dansk liturgisk tradition, ikke tjene noget formål at beskæftige sig nærmere med trossalmens forskellige redaktioner i de danske liturgiske bøger. Godt nok kan trossalmen betragtes som en gendigtning af Nikænum, men i givet fald er det en gendigtning, der forholder sig så frit til forlægget, at den til dels også kan betragtes som en gendigtning af Apostolikum.¹⁷ Efter min vurdering vil den mest adækvate synsvinkel være at betragte trossalmen som en nyformulering af credo i tilknytning til de ældre symboler.¹⁸ Og hvis denne synsvinkel er holdbar, vil trossalmen være et markant udtryk for, at reformationen følte sig frit

14. *Alterbogen. Det er Søndagis oc hellige dagis Episteler oc Euangelia met Col-lecter* (København 1580), blad Ll ii. Der findes også intonation til den danske trossalme, blad Ll iii. Praksis med at bruge latin på de store helligdage giver sig på dette tidspunkt også udslag i, at alterbogen 1580 anfører latinske kollekter og læsninger til juledag, påskedag og pinsedag parallelt med danske tekster.
15. Den blev først trykt i *Geystliche gesangk Buchleyn* (1524). Den tyske tekst er aftrykt hos Anders Malling, *Dansk Salmehistorie*, bind V (København: Schultz 1966), 141-142.
16. *Thet cristelighe messe embedbe paa danske* (Malmø: Oluf Ulrickson 1528). Faksimileudgave hos Poulsen (1959); der er ikke moderne sidetal i faksimileudgaven. Boghistoriske oplysninger Poulsen (1959), 152-153. Credo findes blad Ci – Cii og indledes således: "Wy thro allszammen paa en gud".
17. Jf. C. T. Engelstoft, *Liturgiensi eller Alterbogens og Kirkeritualets historie i Danmark* (København: Reitzel 1840), 72, hvor han giver udtryk for en opfattelse af, at trossalmens mest anvendte form alene bygger på Apostolikum.
18. Der henvises i stedet til salme håndbøger, herunder især Malling (1966), bind V, 141-149. Den seneste håndbog er Jørgen Kjærgaard, *Salmehåndbog I-II* (København: Vajsenhuset 2003), hvor trossalmen nr. 437 i *Den Danske Salmebog 2002*, kommenteres bind II, 425-426. Jf. endvidere S. Widding, *Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528-1573*, vol. I-II (København: Munksgaard 1933), hvor credo især behandles vol. I, 110-113 og bind II, 27-29.

stillet til at formulere credo med nye ord og ikke bundet til kun at bruge traditionens gamle ord.

Trossalmen bruges på credos traditionelle plads efter evangelielæsningen på den plads, hvor tidligere det latinske Nikænum blev sunget af kor eller kantor. Den afgørende forskel fra den tidligere ordning er, at credo synges af menigheden eller folket, og til det formål anså reformatorerne det øjensynligt for bedst at bruge en dansk salme. I det følgende vil jeg beskrive trossalmens liturgiske kontekst og de nærmere praktiske anvisninger vedrørende fremførelsen i udvalgte salmebøger og håndbøger.

I Claus Mortensens *Det kristelige Messeembede* (1528) er overskriften til det pågældende led i messen: "Christhen forsamlingh och choredth synger Credo". Herefter anføres den danske trossalme, "Wy thro allzammen paa en gud", med tomme nodelinjer over første vers.¹⁹ Forud for credo har evangeliet været læst, og efter credo følger prædikenen, der indledes med en lovsang (Nu bede vi den Helligånd). Koret synger med på credo, men efter bogen og det reformatoriske ideal er det primært menigheden, der synger. Der findes ikke noget latinsk credo i denne tidlige reformatoriske håndbog.

I Ludwig Dietz' salmebog fra 1536, hvor der er en messeordning fra 1529, findes tilsvarende bestemmelser.²⁰ Credo synges af den kristne forsamling og koret i form af en dansk trossalme, hvortil der kun anføres et eksempel. Overskriften minder meget om overskriften i *Messeembedet* 1528: "Then Christne forsamling oc Chorid siunge tilhaabe Credo". Forud er gået evangelielæsning og efter credo følger "Nw bede wy then Helliand" som salme forud for prædikenen.²¹

19. Poulsen (1959), *Det kristelige Messeembede*, blad Ci – Cii. Trossalmen er aftrykt hos Mallings (1966), bind V, 143-144.

20. Titelbladet på salmebogen lyder: *Nogle nye Psalmer oc Loffsange som icke till forn ere wdgangne paa Danske ... tryckt y Rostock wedt Ludowich Dyetz* (1536). Imidlertid indeholder bogen også en ældre håndbog fra 1529 med særskilt paginering og titel: *Een ny handbog, med Psalmer oc aandelige loffsange ... Trycht i Rostock* (1529). Faksimileudgave ved Niels Knud Andersen, *Ludwig Dietz' salmebog 1536* (København: Akademisk Forlag 1972).

21. Messeordningen findes i *Een ny handbog* (1529), blad xlvii-lxii. Credo findes blad lxxx; jf. faksimileudgave ved N.K. Andersen (1972).

Lignende anvisninger findes i en efterfølgende Håndbog i det evangeliske Messeembede fra Malmø 1535.²² Afsnittet før og efter credo er formuleret således:

Effter Alleluja wender preste sig til folkid oc siger Herren wære med eder Degnend suaar Oc med din aand Presten siger Desse efterfølgende Ewangeliord bescriffwer Sanctus N Degnend suarer Gudt wære loff for siit gladelige budskaff Saa læss presten Euangelium som dagen tilhør oc biudet y Testamentidt Saa begynder degnend Credo Vy tro alsammen paa en Gwdt Som staar i psalmebøgerne / Der næst Nw bede wy den helligaandt Men gaar presten y predickestollen.²³

Trossalmen benævnes igen credo, men det fremgår klart af de indledende ord og henvisningen til salmebøgerne, at credo er den danske trossalme og ikke det latinske Nikænum. De liturgiske led og deres rækkefølge er den samme som ellers i Malmømessen: evangelielæsning, credo, salme før prædikenen, prædiken. Rollefordelingen er anderledes beskrevet, idet degnen indtager en central rolle, og hverken kor eller menighed er omtalt. Forskellen hænger muligvis sammen med, at den første håndbog er beregnet til brug i en bymenighed og den anden i en landmenighed med en mere beskeden bemanding.

I Malmøsalmebogen fra 1533 findes credo i tre former, som alle er forskellige danske gendigtninger af Luthers trossalme. Som indledning til den første trossalme står der: "Den Christne forsamling oc Chorid siunge tilhobe Credo". Overskriften til anden version er "Det danske patrem" og til den tredje "Credo". "Patrem" er det første ord, som koret synger af det latinske Nikænum, når det tager over efter præstens intonation; men på trods af den latinske titel er der tale om en dansk salme. Rækkefølgen i messen er den samme som i Messeembedet 1528: evangelielæsning, credo, salme før prædiken, prædiken.²⁴ En Ny Psalmebog fra 1553 følger samme mønster som

22. *Een handbog som inne holler det bellige Euangeliske Messe embede med sine formaninger oc Brug som nu hollis y den Christne kircke ...* (Malmø: Oluf Ulricksøn 1535). Faksimileudgave i Poulsen (1959); boghistoriske oplysninger Poulsen (1959), 153-154.

23. Poulsen (1959), *Haandbog i det evangeliske Messeembede*, blad Ai – Aii.

24. Det oprindelige titelblad er forsvundet og kan ikke rekonstrueres; salmebogen er trykt i Malmø 1533 af Christiørn Pedersen. Jeg har benyttet en faksimileudgave: *Malmø-salmebogen 1533*, Faksimiledition, utg. av John Kroon (Malmø 1967). Trossalmerne er trykt blad lxvi – lxxviii. Den sidste af trossalmerne er aftrykt hos Malling (1962-78), bind V,144.

Malmøsalmebogen fra 1533 og anfører tre forskellige versioner af en dansk trossalme med tre vers.²⁵

Fælles for de anførte håndbøger og salmebøger er, at de ikke har noget latinsk credo i form af Nikænum, men i stedet en eller flere danske trossalmer, som kaldes credo og bruges på samme plads i messen som det latinske Nikænum, nemlig efter evangelielæsningen. Ingen af salmebøgerne kan bruges til mere præcist at definere og afgrænse, hvad Nikænum er.

Den første officielle reformationssalmebog med kongelig godkendelse er Hans Thomissøns Psalmebog fra 1569.²⁶ Til slut i bogen, som første del af de afsluttende registre, findes en oversigt over højmesse: "Om den Danske Euangeliske Messe". Når præsten har annonceret evangelielæsningen, svarer "Degnen oc Folckit": "Gud være loffuit for sit gladeligt budskab". Når præsten derefter har messet evangelielæsningen, følger "Credo". Oversigten henviser til trossalmen "Wi tro allesammen paa en Gud etc.". Til forskel fra de tidligere salmebøger, men i overensstemmelse med Kirkeordinansen 1539, efterfølges credo normalt umiddelbart af prædikenen, og credo fungerer altså også som salme før prædikenen.

De overordnede bestemmelser om afholdelse af messe i den danske reformation blev fastsat i Kirkeordinansen 1539, som dog ikke er helt éntydig i sine bestemmelser om credo. Det fremgår klart, at den danske trossalme skal synges, men skal credo også fremføres på latin? Reglerne blev formuleret således:

Nu wender hand [præsten] seg til folcked igien, oc læss Euangelium paa danske, med denne begyndelse, disse effterfølgende ord etc.

Der nest vender hand seg atter til Alterid oc begynder, Credo in unum Deum etc.

25. *En Ny Psalmebog medt flere Psalmer oc Christelige oc Aandelige loffsang met Collecter og Bøner ...* (København 1553). Faksimileudgave ved Niels Knud Andersen, *En Ny Psalmebog 1553*, bind I-II (København: Akademisk Forlag 1983). De tre credo'er findes i faksimileudgaven bind I, blad 107-109, en kort kommentar til Credo i bind II, 119.
26. *Den danske Psalmebog, met mange Christelige Psalmer, Ordentlig tilsammenset, formeret oc forbedret, Aff Hans Thomisson* (København: Laurenz Benedicht 1569). Jeg har brugt en faksimileudgave udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (København: Levin & Munksgaard 1933). Højmesseordningens bestemmelser om Credo findes blad Aaa v.

Derefter siunges paa Danske Wy troe alle sammen paa een Gud etc. Her efter skal nu den wonlige predicken skeep, ...²⁷

Det ser ud, som om Kirkeordinansen bestemmelser går ud på, at credo både skal fremføres som et latinsk credo og en dansk trossalme. Ordene "Credo in unum Deum" er begyndelsen på det latinske Nikænum, og det efterfølgende "etc." synes at markere, at nogen fortsætter med resten af den latinske tekst. Det vil i givet fald minde om bestemmelserne i Vormordsens messehåndbog 1539, der begynder med at beskrive en ordning, hvor et latinsk credo (Nikænum) efterfølges af et dansk credo (trossalmen). Og Vormordsens messehåndbog 1539 forsøger angiveligt netop at tage hensyn til Kirkeordinansens krav til en dansk normalmesse.

Det vil umiddelbart forekomme mærkeligt, hvis hensigten med Kirkeordinansens bestemmelser har været, at præsten skulle intonere på latin med den gamle indledning til det latinske Nikænum, hvorefter menigheden umiddelbart fortsætter med den danske trossalme. Men et krav om, at credo altid skulle synges på latin, ville på den anden side også være i modstrid med den praksis, der afspejles i tidligere og efterfølgende salmebøger.

Uanset hvad meningen har været, blev bestemmelserne hurtigt præciseret, rettet eller omfortolket i et efterfølgende bispemøde i København 1540, hvor synoden om credo besluttede følgende:

De symbolo.

Symbolum siue Credo in cathedralibus aliquando Latine propter scollam, semper (!) vero in Danice canatur, et minister verbi incipiat. In aliis vero ecclesiis tam vrbanis quam ruralis perpetuo Danice non Latine canatur, nisi in summis tribus festis tantum in vrbanis ecclesiis Latine cani permittatur.²⁸

Bispernes præcisering går ud på, at credo (trossalmen) altid skal synges på dansk, og at det latinske credo (Nikænum) kun må synges en

27. Citat fra den moderne udgave af Martin Schwarz Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39* (København: Akademisk Forlag 1989), 170. Citatet er fra *Den danske kirkeordinans*, 1539. Det danske udkast fra 1537 foreslår udelukkende en dansk trossalme, ligesom det var tilfældet i de liturgiske bøger fra Malmø før 1537; jf. Lausten (1989), 52. Den latinske version af Kirkeordinansen fra 1537 ser ud til at forudsætte, at credo synges både på latin og dansk; jf. Lausten (1989), 103.

28. Holger Fr. Rørdam, *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser ... 1536-1683*, bind I-III (København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 1883-89); citatet fra bispemødet 1540 findes bind I, 154.

gang imellem i domkirker og bykirker. Og det ser ud til, at det blev biskoppernes linje, der kom til at holde i de følgende århundreder. Hvad angår terminologien kalder biskopperne både det latinske Nikænum og den danske trossalme for "symbolum" eller "credo". Den danske trossalme er credo på samme niveau som det latinske credo, og den får tilmed en klar prioritet med bestemmelsen om, at det danske credo ikke kan udelades.

På samme bispemøde blev der truffet en bestemmelse om, at de gamle katolske missaler godt fortsat måtte bruges, men kun i messens første del (før prædikenen) og kun indtil der blev trykt nye og bedre bøger.²⁹ De nye og bedre bøger kom først til noget senere. Den første alterbog blev trykt i 1556, og et graduale med tekst og noder til det latinske credo blev trykt i 1573.

Som det udviklede sig, blev det alterbogen, der kom til at svare til det katolske missale, men alterbogen kom ikke til at indeholde credo, hverken det latinske Nikænum eller den danske trossalme. I reformationens nye liturgiske bøger skulle credo i stedet findes i salmebøgerne eller i gradualet. Den første alterbog efter reformationen blev udgivet af Peder Palladius i 1556, men i forordet gør han udtrykkelig opmærksom på, at bogen hverken må kaldes missale eller håndbog. Titlen kom i stedet til at lyde: "Søndagers Oc helige dagers Episteler oc Euangelia met Collecter, oc andet at bruge vdi Christi Naduere effter Ordinantzens lydelse".³⁰ Ordet alterbog kom først til at indgå i bogens titel fra udgaven i 1574. Nadverritualet med noder til Fader- vor og indstiftelsesordene findes i udgaven fra 1556 inde midt i bogen, ligesom det havde været tilfældet i de middelalderlige missaler. I Palladius' alterbog 1556 findes nadverritualet efter teksterne til skærtorsdag og inden teksterne til påskedag. Men der findes ikke nogen højmesseordning som helhed eller nogen tekst til credo, hverken på dansk eller latin. I slutningen af bogen findes et ritual til brudevielse og til dåb.

Alterbogen kom i nye og reviderede udgaver, fx i 1574 og 1580, men heller ikke her findes Nikænum, kun præstens intonation på latin. De senere alterbøger fik til slut tilføjet en "Catechismus", der som anden part indeholdt "Vor Christelige Trois Artickle". Den trosbekendelse, der her anføres i dansk oversættelse, er Apostolikum.

29. Rørdam (1583-89), bind I,153.

30. Jeg har brugt en moderne udgave: *Peder Palladius, Den ældste danske Alterbog, 1556*, udgivet efter originalen af Lis Jakobsen (København: Gyldendal 1918).

Der er ikke i 1500-tallets Danmark spor af, at man til liturgisk brug har forsøgt sig med en prosaoversættelse til dansk af Nikænum.³¹ I højmessen blev det i stedet den danske trossalme, der kom til at fungere som liturgisk credo, samt i begrænset omfang en fortsat brug af det latinske Nikænum. Der findes dog fra århundredet en dansk oversættelse af Nikænum i en anden sammenhæng. Martin Luthers skrift "Die drei Symbola" fra 1538 blev oversat til dansk i 1578 af Hans Mogenssøn.³² I slutningen af dette skrift anføres en dansk oversættelse af de "De trende Symbola, Eller Christi Trois Bekiendelser, som endrecteligen bruges udi Kircken". Det er "Apostlernis Symbolum", "Symbolum Athanasij" og "Symbolum Ambrosij oc Augustini" [Te Deum]. Derefter anføres "Det Niceniske Symbolum" uden nærmere indledning. Den danske oversættelse, som formentlig er den ældste danske oversættelse af Nikænum, lyder således:

Jeg troer paa en almectig Gud, Faderen, Himmelens oc Jordens Skaermand, oc altings, som er, baade siunligt oc wsiunligt.

OC paa en eniste HERre Jesum Christum, Guds eniste Søn, som fød er aff Faderen for den gantske Verden, Gud aff Gud, Lius af Liuset, sand Gud aff sand Gud, født, oc icke skabt, en natur aff Faderen, ved huilcken alting er skabt.

Huilcken for oss Menniske, oc for vor Saligheds Skyld er kommen aff Himmelen, oc er bleffuen Kiød, ved den helligAand, aff Jomfru Maria, oc er bleffuen Menniske, Ocsaa for oss kaarsfæst under Pontio Pilato, haffuer lidt, oc er begraffuen.

OC er opstanden paa tredie Dag effter Scrifften, oc er opfaren til Himmels, oc sidder hos Faderens høyre Haand, oc skal igienkomme met Herlighed, at dømme Leffuendis oc Døde. Huis Riige icke skal haffue ende.

OC paa HERren den helligAand, som gjør leffuendis, som udgaar aff Faderen oc Sønnen, Som tilbedis oc æris ieffne ved Faderen oc Sønnen, som haffuer talet ved Propheterne.

OC en eniste hellig christelig oc Apostoliske Kircke.

31. I andre reformatoriske gudstjenesteordninger blev der udarbejdet oversættelser af Nikænum; det skete fx til den svenske gudstjenesteordning i 1537, 1548, 1614 og 1693. Oversættelserne er samlet og gengivet i Carl Henrik Martling, *Svensk liturgihistoria* (Stockholm: Verbum 1992), 206-213, især 210-211.
32. Martin Luther, *Den Christelige Trois Hoffuet Artickle, som wi skulle forsuare, oc bliffue ved imod Paffuen oc Helffuedis porte. Oc der hos twende saare nyttelige smaa Bøger ... fordansket aff Hans Mogenssøn* (København: Andr. Gutterwitz 1578). Jf. Staats (1993), 214-215.

Jeg bekiender en eneste Daab til Syndernis forladelse, oc foruenter de Dødis opstandelse, oc den tilkommendis Verdens lifff. AMEN.

Det er tydeligt, at grundlaget for oversættelsen – sandsynligvis indirekte via tysk – er den middelalderlige, latinske version af Nikænum. Symbolet kaldes eksplicit “Det Niceniske Symbol”. Bogen har ikke nogen officiel status, og prosaoversættelsen af Nikænum er ikke beregnet til liturgisk brug.

Første forsøg i dansk sammenhæng på at definere kirkens bekendelse findes i fremmedartiklerne fra 1569. Artiklerne er udtryk for et forsøg på at forsvare den rette tro mod indvandrere med anden baggrund, herunder især sværmere og calvinister. Alle indvandrere skulle forelægges 25 spørgsmål, og hvis de ikke kunne tilslutte sig disse punkter, kunne de ikke få lov til at bosætte sig i Danmark og Norge.

I denne sammenhæng omtales den hellige kirkes symboler, “som ere det Apostoliske, Niceniske oc Ambrosij, Item den Ausborgiske bekiendelse”. Det var dog ikke nok med de tre oldkirkelige symboler eller den augsburgske bekendelse, og derfor tilføjes 25 supplerende artikler.³³

Nikænum er med på listen over symboler og hørte altså med, når man i slutningen af 1500-tallet skulle fastlægge grænserne for den danske kirke. Desuden indgår Nikænum indirekte i bekendelsesgrundlaget i form af Confessio Augustanas artikel 1, hvor der er en henvisning til og en parafrase af beslutningerne på den nikænske synode.

Hvis Danmark-Norge i 1580 havde tilsluttet sig Konkordieformelen og godkendt Konkordiebogen med dens samling af lutherske bekendelsesskrifter, herunder de tre oldkirkelige bekendelser, ville der formentlig i den sammenhæng været blevet indført en mere eller mindre forpligtende formulering af en autoriseret udgave af Nikænum. Men Danmark-Norge tilsluttede sig ikke Konkordieformelen, og Konkordiebogen blev forbudt i kongeriget.³⁴

Undersøgelsen af Nikænum i den tidlige danske reformation viser, at Nikænum blev overtaget uden ændringer fra den eksisterende middelalderlige tradition, men at den som gudstjenstlig credo blev erstat-

33. Rørdam (1883-89), bind II, 126-134; omtalen af symbolerne findes s. 128.

34. Jf. fx Carsten Bach-Nielsen, “En rigtig pinlig historie. Frederik II og Konkordiebogen – endnu en gang”, *Ordet og livet, Festskrift til Christian Thodberg*, red. af Carsten Bach-Nielsen m.fl. (Århus: Aarhus Universitetsforlag 1999), 104-120. Her gennemgås historierne om, at Frederik II vendte sig så skarpt mod Konkordiebogen, at han lod det modtagne eksemplar blive brændt.

tet af en ny dansk trossalme som det primære credo. Det latinske Nikænum blev dog opretholdt som gudstjenstlig credo ved særlige lejligheder. Der er ikke spor af præcise definitioner på eller afgrænsninger af, hvad Nikænum er; det forudsattes tilsyneladende at være en selvfølge. Der er heller ikke spor af en bevidsthed om, at der er forskel på bekendelsen fra synoden i Nikæa 325 og den senere bekendelse fra synoden i Konstantinopel 381.³⁵

Det 17. og 18. århundrede

De seneste officielle publikationer, der indeholder en tekst til Nikænum, er genoptrykkene af Niels Jesperssøns *graduale* 1573. *Gradualet* blev genoptrykt to gange i 1600-tallet i uændret form, første gang i 1606 og anden gang i 1637. Her kunne man fortsat i begyndelsen af 1600-tallet finde den latinske tekst til Nikænum med den traditionelle middelalderlige ordlyd.

Men allerede i 1640 bestemte kongen, at "den latinske Chorsang" skulle afskaffes i domkirkerne og erstattes af dansk salmesang og bibellæsning.³⁶ Denne bestemmelse må have medført, at man også ophørte med at synge det latinske Nikænum, samt at Niels Jesperssøns *graduale* med de latinske sange til introitus, kyrie, gloria, halleluja, sekvens, offertorium og præfation blev overflødig, selv om den var blevet genoptrykt få år forinden.

Afskaffelsen af det latinske Nikænum i gudstjenesten kunne tænkes at have medført forsøg på at udarbejde en dansk prosaoversættelse af Nikænum til liturgisk brug, men det ser der ikke ud til at være spor af. Derimod findes der fra denne periode i en bønne- og salmebog beregnet til privat brug en ny dansk oversættelse af Nikænum. Bønnebogen er oversat og bearbejdet af præsten Hans Rauffn i 1620 på grundlag af en tysk original forfattet af Basilius Förtsch og fik på dansk titlen "Siælens Aandelige Vandkilde" og i senere oplag "Den Ny Aandelige Vandkilde".³⁷ Her er der et kapitel med de tre hovedsymboler, Apostolikum, Nikænum og Athanasianum, samt de fire "cantica". Den danske oversættelse af Nikænum har en indledning, hvor symbolet knyttes til synoden i Nikæa:

35. Jf. Staats (1993), 219, der gør opmærksom på, at fx forfatterne til *Confessio Augustana* heller ikke var opmærksomme på denne forskel.

36. Rørdam (1883-89), bind III, 283-284.

37. Jf. Anders Malling, *Dansk Salmehistorie*, bind VIII (København: Schultz 1978), 83-85.

Det Niceniske Symbolum / huilcket i den Stad Nicea / vnder den Keyser Constantino Magno er gjort / aff flere end 318 Bisper / imod de falske Kættere / de Arianer / som fornecte den Herris Christi Guddommelighed / etc.

Jeg troer paa en Gud / som er en Allmæchtig Fader / som er Himmelsens oc Jordens / oc alle siunlige oc wsiunlige Tings Skabere.

Oc paa den eeniste HERre Jesum Christum / Guds eenborne Søn / som er fød aff Faderen for alle tider / Gud aff Gud / Lius aff Lius / sand Gud af sand Gud / som er fød og icke skabt / som er i lige Værelse met sin Fader / ved huilcken alting er skabt oc gjort / huilcken for oss Mennisker skyld / oc til vor Salighed / er kommen ned aff Himmelen / oc er bleffuen legemlig vndfangen aff den Hellig Aand / oc fød aff Jomfru Maria / oc er bleffven it Menniske. Hand er kaarssfest for oss vnder Pontio Piloto / oc er pint oc begraffuen / oc er paa tredje Dag opstanden / effter Skriften / oc er opfaren til Himmelen / sidder hoss GVds høyre Haand / oc skal komme igien med Herlighed / at dømme de Lefuendis oc de Døde / huis Rige haffuer ingen ende.

Oc paa den hellig Aand / den HERre som leffvende gjør / som vdgaaer fra Faderen oc Sønnen / som tillige met Faderen oc Sønnen tilbedis oc ærefuldgøris / som haffuer talet ved Propheterne. Oc jeg troer en hellig Christelig Apostoliske Kircke: Jeg bekiender en eeniste Daab / til mine Synders Forladelse / oc jeg forventer de Dødis opstandelse / oc it Liff i den tilkommende tid / Amen.³⁸

Oversættelsen afviger så meget fra den tidligere anførte danske oversættelse af Hans Mogenssøn fra 1578, at der må være tale om en anden og uafhængig oversættelse. Men udgangspunktet for oversættelsen er fortsat den middelalderlige, latinske form af Nikænum, som (fejlagtigt) identificeres med den bekendelse, der blev vedtaget af de 318 biskopper på synoden i Nikæa 325. Bønnebogen er ikke beregnet til officiel liturgisk brug, og der er ikke spor af, at den anførte danske oversættelse af Nikænum har været brugt ved gudstjenester.

Den markante begivenhed i denne periode er enevældens indførelse af Danske Lov 1683 og de opfølgende liturgiske publikationer: Kirke-Ritualet 1685, Baggers alterbog 1688 samt Kingos salmebog og Kingos graduale 1699. De stadigvæk gældende bestemmelser i Danske Lov om Nikænum er omtalt i begyndelsen af denne artikel. Den nye lovgivning og de nye bøger betød ikke i sig selv, at der skete nogen forandring i den liturgiske brug af Nikænum i forhold til den

38. Citatet er anført fra andenudgaven i 1638: *Den Ny Aandelige Vandkilde ... Aff M. Hans Rauffn Sognep. i Malmø* (København: Tyge Nielszen 1638), 320-322.

allerede trufne beslutning i 1640. Nikænum bruges ikke længere som en liturgisk tekst i gudstjenstlig sammenhæng, og derfor findes teksten ikke i de opfølgende liturgiske publikationer, hverken i latinsk eller dansk version.

Den grundlæggende bog for liturgien i det nye enevældige system var Kirke-Ritualet fra 1685.³⁹ I denne bog findes de overordnede bestemmelser vedrørende gudstjeneste, dåb, skriftemål, nadver m.m., og her findes følgende anvisninger for højmessens forløb efter epistel-læsningen og de efterfølgende salmer:

Der paa vender Præsten sig atter om til Folket og med høj Røst og tydelig Stemme efter sædvane synger Evangeliet med denne begyndelse:

Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten N.N.

Choret svarer:

Gud være lovet for sit gladelige Budskab.

Eller og:

Priis og ære være dig HERRE!

Der paa synger hand det gandske Evangelium, som hører til Dagen, og naar det er Ende, vender hand sig til Alteret igien og begynder:

Vi tro allesammen paa een Gud etc.

Hvilken siden af Menigheden og paa Orgelverket forfølgs indtil Enden.

Efter Evangelium er udsiunget for Alteret, ringis udi Prædikestolen med de smaa Klokker, ligesom sædvanligt er.

Mens Alleniste Gud etc. og Troen etc. synges, staar Degnen paa Landet altid nedre i Kirken, paa det Menigheden disbedre kand synge efter hannem.

Saa gaar Præsten paa Prædike-Stolen og forretter den sædvanlige Prædiken over Dagens Evangelium.⁴⁰

De praktiske anvisninger går ud på, at præsten intonerer trossalmen, og at salmen derefter synges af menigheden med orgelledsagelse. Trossalmen er på vej til at blive en almindelig salme, og den danske trossalme er eneste mulighed.

Efter nyordningen i slutningen af 1600-tallet fandtes selve højmesseordningen kun i Kirke-Ritualet, mens teksterne skulle findes i de li-

39. *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* (København 1685). Jeg har benyttet en genudgivelse: *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685-1985*, genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi (1985); forkortelse: *Kirke-Ritual* (1985); jf. Svend Borregaard, *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685* (København: Gad 1953).

40. *Kirke-Ritual* (1985), 14-15. I originaludgaven fra 1685 findes citatet side 17-18.

turgiske brugsbøger: alterbog, salmebog og graduale. Den nyordnede alterbog, Hans Baggers alterbog fra 1688, som er præstens primære brugsbog, bringer kollekter, bibelske læsninger og bønner, samt de nødvendige ritualer og en katekismus med Apostolikum, men Nikænum findes ikke, hverken på dansk eller latin, og der findes heller ikke nogen samlet oversigt over højmessens gang.⁴¹

Udgivelsen af salmebogen og gradualet skulle også følge Kirke-Ritualets overordnede anvisninger. Derfor finder man i salmebogen og gradualet ikke noget latinsk credo eller latinske tekster overhovedet.⁴² I forordet til gradualet ytrer Thomas Kingo sig meget kritisk over for latinske tekster i dansk sammenhæng og kalder sangen på latin for "dend Latinske Mumle-Sang og Munke-Skraal".⁴³

Kingos graduale bringer i indledningen de faste salmer, som "siunges i Guds Menighed efter Ritualet".⁴⁴ I højmassen synges trossalmen, efter at evangeliet er læst for alteret. Den liturgiske kontekst er i hovedsagen uændret: evangelielæsning, trossalme, prædiken, men der er kommet et prædikestolsvers ind forud for prædiken.⁴⁵

I 1700-tallet gøres der flere gange forsøg på en reform af gudstjenesteordningen, men ingen af dem bliver godkendt og sat i værk. Som et eksempel kan anføres en betænkning fra 1735 forfattet af den senere biskop Peder Hersleb, hvor han forslår, at menigheden står op under trossalmen, "ti det er heele Meenighedens offentlige Troesbekjendelse for Gud".⁴⁶ Peder Hersleb er ellers inde på overvejelser om frit salmevalg, som viste sig at slå igennem i det følgende århundrede, men denne overvejelse gælder endnu ikke trossalmen, der betragtes som en fast salme med en helt særlig karakter.

Hovedtendensen i denne periode er, at Nikænum som selvstændig tekst i liturgisk sammenhæng efterhånden går helt ud af brug, og at

41. *Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge* (København: Joachim Schmedtgen 1688). Biskop Hans Bagger havde skrevet forord til alterbogen, som udkom i mange efterfølgende udgaver; seneste udgave med Hans Baggers forord blev udgivet i 1901.

42. *Gradual, En Ny Almindelig Kirke-Salmebog, Under behørig Noder og Melodier ...* af Thomas Kingo (Odense: Christian Skrøder 1699). Jeg har benyttet en faksimileudgave: *Thomas Kingos Graduale*, udg. af Samfundet Dansk Kirkesang (Odense 1967); forkortelse: *Gradual* (1699).

43. *Gradual* (1699), forordets side 2.

44. *Gradual* (1699), 1.

45. *Gradual* (1699), 15-21.

46. P. G. Lindhardt, *Kirke-Ritualet og pietismen, Biskop Peder Herslebs betænkning over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685* (København: Akademisk Forlag 1986), 30.

den kun bruges indirekte i form af trossalmen "Vi tro allesammen paa een Gud".⁴⁷

Det 19. og 20. århundrede

Balles salmebog, *Evangelisk-kristelig Psalmebog til brug ved Kirke- og Huus-Andagt*, blev godkendt og taget i brug i 1798. Den afveg fra Kingos salmebog 1699 ved at have en systematisk disposition, hvor Kingos salmebog var disponeret efter gudstjenesteordning og kirkeår og havde ret få valgmuligheder til den enkelte gudstjeneste.

En ændring i retning af frit salmevalg havde været på vej i slutningen af 1700-tallet. Denne tendens kommer klart til udfoldelse i Balles salmebog 1798 og i et opfølgende reskript fra 1802, som indfører et friere salmevalg. Ifølge reskriptet af 1802 skal trossalmen synges hver anden søndag; de andre søndage synges gloriasalmen.⁴⁸ Og trossalmen blev ydermere flyttet fra dens hidtidige plads efter evangelielæsningen. Konsekvensen af denne lempelse af reglerne blev, at trossalmen efterhånden helt forsvandt fra højmessens.⁴⁹

Det gradvise bortfald af brugen af trossalmen i højmessens i 1800-tallet virker ikke som en proces, der er styret oppefra, men som en ændring af praksis nedefra. Reglerne kommer snarere bagefter – som en kodificering af usus. Det samme gælder genindførelsen af trosbekendelsen som prosatekst i gudstjenesten i løbet af 1900-tallet. Det kirkelige Råd foreslog dog allerede i 1886, at den apostolske trosbekendelse skulle siges af præsten fra alteret.⁵⁰ Lignende forslag blev fremsat af privatpersoner, fx Georg V. Hansen i 1890 og 1895.⁵¹ Selv om forslagene ikke i første omgang opnåede officiel tilslutning, ser

47. Jf. Staats (1993), 224-226, der anfører følgende overskrift for beskrivelsen af Nikænum i det 17. århundredes lutherske tradition: "Das zunehmende lutherische Desinteresse am Nizänum seit dem 17. Jahrhundert".

48. Jf. Abrahamsen (1919), 143-145, samt Søren Sørensen, *Kirkens Liturgi*, 2. udg. (København: Wilhelm Hansen 1969), 85.

49. I Matzen og Timms Kirkeret fra 1891 forudsættes det eksempelvis, at ordningen med faste salmer blev forladt med den evangelisk-kristelige salmebog (1798) og erstattet af en ny ordning, som "er et Udtryk for Præstens almindelige Valgfrihed". Matzen-Timm (1891), 418.

50. En oversigt over gudstjenesteforslag i slutningen af 1800-tallet kan læses hos Chr. Barfoed, *Vor Høimesse* (København: Lehmann & Stage 1899), 93-110.

51. Se fx Georg V. Hansen, *Oldkirkens Nadveroffer, Dets Forfald og dets Kaar i Nutiden* (København: Frimodt 1895), 183 og 192.

det ud til, at Apostolikum efterhånden blev bredt anvendt som gudstjenstlig bekendelse fra alteret efter evangelielæsningen.

I 1936 sendte biskopperne en rundskrivelse om gudstjenesten til præsterne, hvorefter det blev godkendt, at Apostolikum kunne bruges i gudstjenesten efter evangelielæsningen fra alteret. Det må opfattes som en kodificering af en praksis, der havde vundet almindelig udbredelse i de fleste menigheder i den første del af århundredet.⁵² Ordningen blev indarbejdet i Biskoppernes Vejledning fra 1949, hvor der anføres følgende vejledning til trosbekendelsen:

Hvor forsagelsen og trosbekendelsen bruges, kan de fremsiges (eller synges) af præsten eller (og) menigheden.

Præsten står herunder vendt mod alteret; under forsagelsen kan han stå vendt mod menigheden. Menigheden står op.

Forsagelsen og trosbekendelsen kan også fremsiges fra prædikestolen før eller efter evangeliets oplæsning.⁵³

Den anførte trosbekendelse er Apostolikum og ikke Nikænum, som ellers var den gamle gudstjenstlige bekendelse i vestlig tradition. Det kan der hypotetisk anføres forskellige mulige forklaringer på. Den mest sandsynlige forklaring er, at ændringen havde sit udspring i grundtvigske kredse, hvor den apostolske trosbekendelse havde en central plads.⁵⁴ Men det kan også have spillet ind, at Apostolikum ved visse gudstjenester var blevet læst fra prædikestolen som en kateketisk tekst, samt at Apostolikums tekst var aftrykt til slut i alterbøger fra 1574 til 1882 som en del af den såkaldte katekisme.

I en fodnote i Biskoppernes Vejledning 1949 anføres en mulighed for, at man undtagelsesvist i stedet for forsagelsen og trosbekendelsen kan bruge den nikænokonstantinopolitanske trosbekendelse.⁵⁵ Trosbekendelsen i bestemt form forudsættes at være Apostolikum, og Nikænum anføres med det navn, der ofte bruges i symbolik efter 1817. Den anførte oversættelse til dansk er følgende:

Jeg tror på een Gud, den almægtige Fader, himmelens og jordens, alt det synliges og usynliges skaber.

52. Jf. K. E. Skydsgaard, "Kirkens Gudstjeneste", *Haandbog i Kristendoms-kundskab*, bind 6, red af Aage Bentzen m.fl. (København: Munksgaard 1943), 58, samt Gunnar Pedersen m.fl., "Forslag til En dansk Højmes-seliturgi", *Dansk Kirkesangs Aarskrift* (1943), 5.

53. *Vejledning i Den danske Folkekirkes gudstjenesteordning med de autoriserede ritualer*, udarbejdet af biskopperne (København: Vajsenhuset 1949), 9. Forkortes: *Biskoppernes Vejledning*. Anden udgave af Biskoppernes Vejledning blev første gang trykt i 1955.

Og på een Herre, Jesus Kristus, Guds enbårne Søn, som er født af Faderen før alle tider, Gud af Gud, lys af lys, sand Gud af sand Gud, født, ikke skabt, af samme væsen som Faderen, ved hvem alt er skabt, som for os mennesker og for vor frelse steg ned fra himlene og blev kød ved Helligånden af jomfru Maria og blev menneske, som også blev korsfæstet for os under Pontius Pilatus, blev pint og begravet og opstod på tredje dagen ifølge skrifterne og opfor til himmels, sidder ved Faderens højre hånd og skal komme igen i herlighed for at dømme levende og døde, og der skal ikke være ende på hans rige.

Og på Helligånden, som er herre, og som levendegør, som udgår fra Faderen og fra Sønnen, som tilbedes og æres tillige med Faderen og Sønnen, som har talt ved profeterne. Og på een, hellig, almindelig og apostolisk kirke. Jeg bekender een dåb til syndernes forladelse og forventer de dødes opstandelse og den kommende verdens liv.⁵⁶

Denne form findes, hvad angår ordlyd, uændret i Den danske Salmebog 1953, i Biskoppernes Vejledning 1955 og i flere andre efterfølgende publikationer. Der er fortsat tale om en oversættelse fra den traditionelle latinske, middelalderlige form af Nikænum.

Den nuværende alterbog med højmesseordning, der blev autoriseret i 1992, forudsætter som udgangspunkt, at trosbekendelsen altid bruges, idet den indledende kursivtekst lyder: "Trosbekendelsen syn- ges eller siges af præst og menighed".⁵⁷ Den kan dog udelades, når

54. Jf. Skydsgaard (1943), 58. Grundtvigs opdagelse af trosbekendelsens grundlæggende betydning og funktion, drejede sig om Apostolikum, ikke om Nikænum. Grundtvig anså den nikænske trosbekendelse for at være en græsk, selvgjort trosbekendelse fra en senere periode, og han mente, at det var en stor fejl, at den græske eller østerlandske kirke havde skubbet den apostolske trosbekendelse til side som dåbsbekendelse og erstattet den af "den saakaldte nicænske" trosbekendelse. Markante udtalelser findes i "Kirke-Speil", der baserer sig på mundtlige foredrag 1861-63. Se fx *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, bind 10, ved Holger Begstrup (København: Gyldendal 1909), 149. Andre relevante vurderinger af Grundtvig kan findes s. 111, 160, 161 og 184. Udtalelserne af Grundtvig kan findes samlet i Johs. Feveile og Max W. Olsen, *Den danske Folkekirkens Bekendelsesskrifter* (København: Munksgaard 1955), 17-18, note 21; jf. endvidere Staats (1993), 225.

55. Forslaget fremsættes også i Dansk Kirkesangs højmesseforslag fra 1943; jf. Pedersen (1943), 9.

56. *Biskoppernes Vejledning* (1949), 10. En kildeangivelse side 153 meddeler, at oversættelsen er anført i professor R. Prenters oversættelse og giver en kort oversigt over symbolets brug i den danske gudstjeneste.

57. *Den Danske Alterbog. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992* (København: Vajsenhuset 1992), 9.

der er dåb i højmessen, og da der i bymenigheder ofte er dåb, vil trosbekendelsen i praksis ofte falde bort som fast led i højmessen. Første mulighed vedrørende trosbekendelsens fremførelse er, at menigheden medvirker, samt at den synges.

Trosbekendelsens placering i højmesseordningen fra 1992 er ud fra én synsvinkel uændret, og ud fra en anden synsvinkel ændret på et centralt punkt. Den liturgiske rækkefølge i normalordningen er: epistellæsning, trosbekendelse, salme før prædiken, evangelielæsning fra prædikestolen. Ud fra den ene synsvinkel er trosbekendelsens placering uændret, idet den fremføres fra alteret efter højmessens anden læsning og forud for salmen før prædiken. Men hvor trosbekendelsen i tidligere ordninger fulgte efter evangelielæsningen fra alteret, kommer den ifølge normalordningen fra 1992 efter en epistellæsning og forud for evangelielæsningen; det er en indirekte følge af indførelsen af en fast indledende læsning fra Det Gamle Testamente. Hvis orienteringspunktet er trosbekendelsens placering i forhold til evangelielæsningen, er trosbekendelsens placering ændret

Der er anført tekst til to trosbekendelser. Først anføres Apostolikum indledt med forsagelsen, og derefter følger Nikænum. Formelt set er de to trosbekendelser sidestillede, men Apostolikum er klart den mest brugte trosbekendelse.⁵⁸

Den danske oversættelse af Nikænum er i uændret i forhold til den tidligere anførte form i Biskoppernes Vejledning (1949 og 1955). Dog er der (i parentes) givet mulighed for i Nikænums indledning og afslutning at sige "Vi" i stedet for "Jeg". Grundlaget for oversættelsen er fortsat den traditionelle latinske form af Nikænum. Med autorisationen af alterbogen i 1992 blev der for første gang officielt autoriseret en dansk prosaoversættelse af Nikænum til liturgisk brug.⁵⁹

Hovedtendensen i 19. og 20. århundrede vedrørende brugen af Nikænum er, at den i periodens begyndelse overhovedet ikke blev brugt i liturgisk sammenhæng, men kun som bekendelsesskrift. Den eneste mulighed for trosbekendelse i gudstjenesten var trossalmen, og i denne form var trosbekendelsen ved at glide helt ud af højmessens løbet af 20. århundrede kom trosbekendelsen tilbage i højmessens i en ny form. Det skete primært i form af Apostolikum i prosaoversættelse, men også Nikænum i dansk prosaoversættelse blev en mulighed.

58. *Den Danske Alterbog* (1992), 9-11.

59. *Biskoppernes Vejledning* (1949 og 1955) var ikke i sig selv nogen autorisation af nye ordninger, men kun en vejledning, som indeholder tidligere autoriserede ritualer. Og ud fra en formel synsvinkel var brugen af Nikænum i dansk oversættelse efter *Biskoppernes Vejledning* 1949 og 1955 ikke nogen autoriseret ordning, heller ikke selv om den blev optaget i tekstdelen til *Den Danske Salmebog* i 1953.

Dansk oversættelse af det græske Nikænum

Undersøgelsen af Nikænum i dansk liturgisk tradition har vist, at de danske reformatorer og den danske kirke overtog Nikænum fra den eksisterende latinske senmiddelalderlige tradition. Det klareste udtryk for denne kontinuitet hen over reformationen er Niels Jespersøns graduale fra 1573, der bringer et latinsk Nikænum med samme ordlyd som de senmiddelalderlige missaler fra Lund og København. Og når der i Danske Lov 1683 henvises til det "Nicæniske" symbol, kan der rimeligvis ikke tænkes på andet end det latinske Nikænum, som indtil 1640 havde været i liturgisk brug i domkirker og bykirker. Jeg har i hvert fald ikke fundet spor, der peger i en anden retning.

Det er således i således i god overensstemmelse med denne tradition, at det siden 1949 har været muligt i den danske højmesse at bruge en dansk oversættelse af Nikænum, hvor grundteksten for oversættelsen har været et traditionelt latinsk, middelalderligt Nikænum.

På den anden side har jeg ikke i den danske tradition fundet spor af forpligtende bestemmelser om, at der skal bruges en bestemt grundtekst til Nikænum som bekendelsestext eller liturgisk tekst. Danske Lov 1683 definerer ikke Nikænum nærmere. Og efter min vurdering er der ikke noget i den danske tradition, der tvinger folkekirken til at betragte det traditionelle latinske Nikænum som eneste mulige grundtekst for en dansk oversættelse. Det traditionelle valg af det latinske Nikænum fra Konkordiebogen 1580 kan i dansk sammenhæng ikke betragtes som andet end et praktisk valg af en god og lettilgængelig udgave; det er ikke et forpligtende valg.⁶⁰

Efter min vurdering er der ikke noget til hinder for at erstatte eller supplere den eksisterende officielle danske oversættelse af Nikænum med en ny oversættelse, der bygger på den græske version. Og her er der i løbet af 1900-tallet blevet publiceret pålidelige tekstkritiske udgaver af det græske Nikænum, dels af E. Schwartz i 1926 og dels af Giuseppe Luigi Dossetti i 1967.⁶¹ De to udgaver stemmer overens,

60. Det kan blandt andet ses af Peter Erasmus Müllers kommenterede udgave af de tre oldkirkelige bekendelser i forbindelse med reformationsjubileet i 1817. Her udgiver han en latinsk tekst til Niceno-constantinopolitanum, men tager teksten fra en udgave af dokumenter fra Tridentinerkoncilet. Jf. Müller (1817), 135, note 2. Han aftrykker altså ikke det latinske Nikænum fra Konkordiebogen eller fra tidligere danske bøger. Og da Luther i 1538 oversatte Nikænum til tysk, brugte han en latinsk tekst, der afviger på tre mindre punkter fra den latinske tekst i Konkordiebogen; jf. Staats (1993), 214-215.

61. E. Schwartz, "Das Nicaenum und das Constantinopolitanum auf der von Chalcedon", *ZNW* 25 (1926), 38-88; her findes den græske ud-

hvad angår teksten, og afviger ikke fra den tekstform, der kan findes i fx *Bekennnisschriften* (1930/1967) eller det katolske standardværk af Heinrich Denzinger med *Enchiridion symbolarum* (fx 37. Auflage 1991).⁶²

Det kan diskuteres og bliver diskuteret, om Nikænum, som i denne sammenhæng mere præcist kan kaldes Konstantinopolitanum, er blevet formuleret på synoden i Konstantinopel 381, eller om den har været formuleret inden. Men uanset om det forholder sig på den ene eller den anden måde, er forholdet det, at vi ikke har trosbekendelsen overleveret i dokumenterne fra synoden i Konstantinopel 381. Vi skal frem til Chalcedon-synoden i 451, hvor Aetios, der var ærkediakon i Konstantinopel, højtideligt fra en medbragt bog oplæste de 150 fædres trosbekendelse, som stemmer overens med den hellige og store synode i Nikæa. I Nikæa var de 318 fædre, mens de i Konstantinopel kun var 150, så "de 150 fædres" trosbekendelse er trosbekendelsen fra synoden i Konstantinopel 381, som siges at stemme overens med den oprindelige fra Nikæa 325.⁶³

Det var denne bekendelse, som ærkediakonen Aetios oplæste i Chalcedon 451, som blev den dominerende i liturgisk brug, og som senere blev kaldt "den nikænske trosbekendelse", selv om den ikke er identisk med bekendelsen fra synoden i Nikæa 325, men kun stemmer overens med den.

Der er forskelle på flere punkter mellem den oprindelige græske form fra 381/451 og den senere traditionelle middelalderlige form af Ni-

gave af Constantinopolitanum på side 49. Giuseppe Luigi Dossetti, *Il Simbolo di Nicea e di Costantinopoli, Edizione critica, Testi e Ricerche 2* (Roma: Herder 1967); udgaven af "Il Simbolo al Concilio del 381 o 'Simbolo dei 150 Padri'" findes side 243-251, hvor der anføres både den græske tekst og en oldkirkelig latinsk version.

62. *Bekennnisschriften* (1930/1967), 26-27; den her gengivne græske tekst er taget fra Schwartz (1926), 49. Heinrich Denzinger, *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*, ed. Peter Hünermann, 37. Auflage (Freiburg i. B.: Herder 1991), 82-85.
63. Emnet her er ikke forhistorien for den tekst, der højtideligt blev oplæst på Chalcedon-synoden 451. For nyere redegørelser for dette emne kan henvises til: J.N.D. Kelly, *Early Christian Creeds*, 3. ed. (London: Longman 1972). Reinhart Staats, *Das Glaubensbekenntnis von Nizäa-Konstantinopel, Historische und theologische Grundlagen* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1996). Oskar Skarsaune, *Troens ord, De tre oldkirkelige bekjennelsene* (Oslo: Luther Forlag 1997), 135-238. Peder Nørgaard-Højen, *Den Danske Folkekirkes bekendelsesskrifter, Kommentar*, 2. udg. (København: Anis 2004), 115-162.

kænum. Det drejer sig ikke kun om "filioque". Og hvis der skal foretages en nyoversættelse fra den græske grundtekst, vil det ikke være sagligt forsvarligt at nøjes med at bruge den seneste danske oversættelse og udelade et "og fra Sønnen". Den oprindelige græske form afviger især fra den senere traditionelle latinske form på følgende seks punkter:⁶⁴

1. Den græske tekst indleder med flertal, "Vi tror på" (*pisteuomen*), hvor den latinske har éntal, "Jeg tror på" (*credo*). Tilsvarende i slutningen, hvor den græske form har "Vi bekender" og "Vi forventer", mens den latinske har "Jeg bekender".

2. Forud for "lys af lys" har det latinske tekst et "Gud af Gud", som ikke findes i Konstantinopolitanum 381, men derimod kan genfindes i det oprindelige Nikænum fra 325.

3. Afsnittet om Sønnens inkarnation er formuleret lidt anderledes i den græske tekst end i den latinske. I den græske form er Helligånden og jomfru Maria sidestillet: "... blev kød ved Helligånden og jomfru Maria". Den latinske form bruger forskellige præpositioner og vil dermed markere en forskel: "... blev kød ved (*de*) Helligånden af (*ex*) Jomfru Maria".

4. I tredje artikel karakteres Helligånden i den græske tekst af adjektivet *to kyrion*, men den latinske tekst har substantivet *dominum*. Den græske tekst bør derfor fx oversættes med "Helligånden, som hersker", mens oversættelsen af den latinske form hidtil har været "Helligånden, som er Herre".

5. Den græske tekst har et "på" (*eis*) både forud for "Helligånden" og forud for "én hellig, almindelig og apostolisk kirke". I den latinske tekst der er kun et "på" (*in*) forud for "Helligånden". Denne forskel er ikke markeret i den nuværende danske oversættelse, mens Hans Mogenssøn i 1578 fik denne forskel med i sin oversættelse af Nikænum.

6. I omtalen af Helligåndens udgang har den græske tekst kun et "fra Faderen", mens den latinske tekst har et "fra Faderen og Sønnen" (*filioque*).⁶⁵

64. I sammenligningen refererer jeg primært til danske oversættelser, dels den ovenfor citerede form fra *Biskoppernes Vejledning* (1949), der som grundtekst bruger det latinske Nikænum fra Konkordiebogen 1580, og dels til det efterfølgende forslag til ny oversættelse fra den græske grundtekst.

65. Jf. også Skarsaune (1997), 229-230.

I det følgende anføres et forslag til ny dansk oversættelse af Nikænum på grundlag af den overleverede græske tekst fra synoden i Konstantinopel 381, sådan som den blev oplæst på Chalcedon-synoden i 451:

Vi tror på én Gud, Fader og almægtig,
 skaber af himmel og jord, af alt synligt og usynligt;
 og på én Herre, Jesus Kristus, Guds enbårne Søn,
 som er født af Faderen før alle tider,
 lys af lys, sand Gud af sand Gud,
 født, ikke skabt,
 af samme væsen som Faderen,
 ved ham blev alt til,
 han som for os mennesker og til vor frelse steg ned fra himlen,
 blev kød ved Helligånden og jomfru Maria og blev menneske,
 som også blev korsfæstet for os under Pontius Pilatus
 og blev pint og begravet
 og opstod på den tredje dag ifølge skrifterne og opfor til himlen,
 sidder ved Faderens højre hånd
 og skal komme igen i herlighed for at dømme levende og døde,
 og der skal ikke være ende på hans rige;
 og på Helligånden, som hersker og levendegør,
 som udgår fra Faderen,
 som tilbedes og æres sammen med Faderen og Sønnen,
 og som har talt ved profeterne;
 og på én, hellig, almindelig og apostolsk kirke.
 Vi bekender én dåb til syndernes forladelse.
 Vi forventer de dødes opstandelse og den kommende verdens liv.
 Amen.⁶⁶

Hvis det skal være muligt til gudstjenstlig brug i Den Danske Folkekirke at bruge en ny dansk oversættelse af Nikænum på grundlag af den græske grundtekst fra 381/451, bør den efter gældende folkekirkelig orden nok autoriseres ved en ny kongelig resolution, ligesom den nuværende oversættelse af Nikænum blev det i 1992. I en eventuel beslutningsproces bør inddrages andre synsvinkler end dem, som

66. Oversættelsen forsøger at følge den græske tekst ret tæt, herunder også den lange sætningskonstruktion med kun et indledende "Vi tror på". I den svenske ökumeniske oversættelse af den nikænokonstantinopolitanske trosbekendelse har man i stedet valgt at opdele i tre artikler, der hver indledes med et "Vi tror på". Oversættelsen er i nov. 1998 af det finske kirkeråd godkendt til prøvebrug i gudstjenesterne parallelt med den nuværende oversættelse; jf. *Gudstjänstboken, antagen av kyrkomötet den 12 januari 2000* (Församlingsförbundets förlag 2004), 303-304.

jeg har anlagt i denne artikel, herunder dogmatiske, økumeniske og juridiske synsvinkler. Og her er det kritiske punkt jo, at en oversættelse fra den græske grundtekst ikke vil indeholde den senere latinske udvidelse med *filioque*, som har været et adskillende punkt i forholdet mellem den østlige og den vestlige kirke.

På den anden side behøver det heller ikke at gøres meget indviklet. Når der autoriseres en ny dansk oversættelse af Bibelen, bruger man eksempelvis som grundlag for oversættelsen uden større diskussion den bedst mulige tekstkritiske udgave på pågældende tidspunkt. En lignende synsvinkel kan godt anlægges på en eventuel nyoversættelse af Nikænum.

En anden og lidt mindre officiel mulighed kunne være at anføre en alternativ oversættelse af Nikænum i et nyt uautoriseret alterbogstilleæg. En sådan løsning vil svare til den model, der blev anvendt ved udgivelsen af Biskoppernes Vejledning i 1949, hvor der for første gang blev givet mulighed for at bruge Nikænum i dansk prosaoversættelse ved højmesser i Den Danske Folkekirke.